

A SZÁSZFENESI ÜTKÖZET.

(1660 május 22.)

Az a büntető hadjárat, a melyet a török porta 1660 tavaszán Erdély, illetőleg II. Rákóczy György ellen indított, nagyjában két fejezetre osztható, melyek közül az első a szászfenesi ütközettel, a második Várad megvételével zárul be. Az utóbbival már ismételten foglalkozván, ezúttal a szászfenesi ütközetet akarom részletesebben tárgyalni.

Annak a küzdelemteljes három évnek történetét, a mely az 1657. évi lengyelországi hadjárat és a szászfenesi ütközet közé esik, megírták már elegenden, nálamnál hívatottabbak. Nem akarván tehát a «szomorú időknék szomorú nótáját» elejétől-végéig ismételtetni, az előzményekkel csak annyiban foglalkozom, a mennyiben azokat, a Szászfenesnél lezajlott események megértéséhez szükségesnek látom.

Az 1659. év hadieseményei — mint tudjuk — azzal zárultak be, hogy Szejdi-Achmed budai basa december 12-én, Nagyekemezőn Barcsay Ákostól elválva, Temesvárra, téli szállásra, Barcsay pedig a hozzá hű Nagyszebenbe vonult, hova december 18-án érkezett meg.¹ Rákóczy ugyanazon a napon általános felkelést hirdetett s számra és minőségre egyaránt elégtelen hadával, 1660 január 7-én, Nagyszeben ostromához fogott.

Jóllehet Szejdi már 1659 őszén megígérte, hogy ha tavaszig sem lesz rend, újra bejön, de annak az árát Erdély adandja meg: Rákóczy, végsőkig vitt makacsságában, most sem akart tágitani s később volt országát a legnagyobb szerencsétlenségbe

¹ Erdélyi országgyűlési emlékek: XII. 37—39. l.

dönteni, semmint a fejedelmi méltóságról lemondani. Határtalan elvakultságában azt hitte, hogy a török hadsereggel is meg tud birkózni, arra, hogy a dolog másképen is végződhetnék, már csak a legutolsó pillanatban gondolt. «Bízunk mi istenben, nem úgy adja dolgunkat, mint álmodják némelyek, s bizony budai vezér erejétül sem félünk», írja 1659 november 17-én.¹

S bárha tudta, hogy Szejdi a tavasszal megindítandó hadjáratra ugyancsak készül: országa védelmével mitsem gondolva, Nagyszeben hiábavaló ostromával töltötte tovább az időt. Pedig uralkodásának napjai már megvoltak számlálva, mert Szejdi 1660 április havában 25 ezer főnyi hadat gyűjtött a főnlaki táborba,² hogy a porta akaratát, a melylyel Rákóczy olyan sokáig daczolt, valahára végrehajtsa.

Kémei útján bizonyára értesült róla, hogy Rákóczynak Nagyszeben alatt csak jelentéktelen hada van, azért Erdélybe nem is rontott be, hanem előbb a hajdusággal akart leszámolni, a honnan Rákóczy leginkább várhatta erőinek gyarapodását.

Rákóczy Szejdi elindulása után sem mozdult Nagyszeben alól s csak Gyulai Ferencz váradi kapitányt útasította, hogy a hajdukat összegyűjtve, a törököknek útját állja. Ebből azután nagy baj támadt. Szejdi ugyanis, egyelőre kerülni akarván a vérontást, felszólította a hajdukat, hogy egy bizonyos napon, minden városukból «hiteles emberséges embereket» küldjenek táborába, «kik által megmaradások felől minden jót végezhetne».³ A hajdúk maguk is szerettek volna a török háborútól jószerevével szabadulni, ámde Gyulai Ferencz — Rákóczy utasítását követve — rájuk parancsolt, hogy Szejdivel megvívandó, Szoboszlóra gyülekezzenek.

A török sereg feltartóztatásából azonban semmi sem lett, mert Gyulai, bátorságát a döntő pillanatban elveszítvén, csapataival együtt Váradra vonult vissza, magukra hagyva az elámitott hajdukat, a kik ilyen körülmények között az ellenállást meg sem próbálva, szétfutottak. A török sereg április 28-án meg-

¹ Szilágyi S.: «Erdély és az északkeleti háború.» II. 563. l.

² Bethlen János: «Commentarii de rebus Transsilvanicis.» II. 119. l.

³ Szalárdi: «Siralmas krónika.» 491. l.

rohanta és felgyújtotta Kabát és Szoboszlót, majd 30-án Debreczen alá vonult, a mely csak nagy váltságdíj árán tudta a végromlást elkerülni. Még szerencse, hogy Biharvármegye — Barcsay felszólítására — Boldvai Márton alispánt Szejdi táborába küldötte, mert különben az egész megye elpusztult volna. Így azonban Szejdi a további vérengzést és rombolást beszüntette, Várad számára oltalomlevelet adott, *Boldvai pedig a bihari lovassággal a török sereghez csatlakozott.*

Szejdi most Váradot elkerülve, az Érmelléken és a Szilágyságon át, lehetőleg gyorsan Kolozsvárra akart vonulni. Alig hagyta azonban el az Ér és Berettyó összetorkolásába épített s eddig nem bántott pocsaji várat,¹ a meggondolatlan várórség (május 8-án) a törökök málhásvonatára csapott. Szejdi ezt hallva, másnap egész hadával visszafordult, a várat rohammal bevette s a benne lévőket felkonczoltatta.

Majdnem így járt Székelyhíd is, a melynek várát azonban egykönnyen meg nem rohanhatván, csak a város lakóit ölette le.²

Székelyhídról Krasznavármegyébe ment Szejdi; Nagyfalut és Szilágysomlyót felégette, onnan Zilahra, majd május 17-én a Meszes gerinczén átkelve,³ előbb az Egregy, azután az Almás völgyébe, Magyaragnagysomborra vonult.

Rákóczy május 10-éig folytatta Nagyszeben ostromát, akkor azután ő is megindult és pedig eredeti terve szerint, Váradra.⁴

¹ Pocsaj várát Bethlen (i. m. 122.) a Hortobágy folyó mocsarai közé teszi. Manapság a Hortobágy vizét (Pocsajtól 65 km nyugat felé) mesterseges csatorna vezeti a Berettyóba. Lehet azonban, hogy a régi világban, a Szoboszlón át húzódó Kösély és a Derecskén, Konyáron át húzódó Kálló ér útján, Pocsajnál függött össze a Berettyóval.

A pocsaji várat, egy régi földvár (alkalmasint pogányvár) helyébe, 1641-ben építtette öreg Rákóczy György. Közeliében még három földvár (hídközi-, hosszúzugi- és leányvár) maradványai láthatók.

² *Jármay József* szerint («II. Rákóczy György szászfenesi csatája.» 15. l.) Szejdi a székelyhídi várát is leromboltatta volna, ez azonban a valószággal nem egyezik. Székelyhíd vára, az Ér 6—8 méter mély ingoványai közé, 1460-ban épült. (Bunyitay: «A várad püspökség története.» III. 316. l.) 1595-ben a bástyarendszerre alakították át, («Hadtört. Közl.» 1890. 564., 565 l.); 1630 és 1632 között Zólyomi Dávid még jobban megerősítette.

³ *Kraus*: «Siebenbürgische Kronik.» II. 62. l.

⁴ *Hadt. Közl.* 1892. 126. l.

Még mindig tele volt reménységgel, «nem sokaság, Isten ver hadat s mi Istenben bízunk», írja 1660 május 14-én.¹ De már két nappal később, Szamosfalván, harczi kedve és a jövőbe vetett bizakodása alaposan megcsappant, s hallva a törökök túlnyomó erejéről szállongó híreket, kezdte belátni, hogy az a vállalkozás, a melybe fogott, könnyen fejébe kerülhet. Csakhogy most már késő volt.

Szamosfalván várta be Rákóczy, míg a Gyulai Ferencz küldötte váradi csapat megérkezett s itt csatlakozott hozzá az a hatszáz oláh paraszt is, a kiket a környékről György, a csűrüllyei oláh pap toborzott össze.²

Majd hallva, hogy Szejdi már közeledik, nehogy Váradtól elvághassa, nyugat felé vonult s Nagykapus és Gyalu között ütötte fel táborát.³ Szejdi ugyanakkor Szamosfalvát szállván meg, a két sereget talán 30 kilométer távolság választotta el egymástól. A táborban az immár rohamosan csüggedő Rákóczy haditanácsot hívott össze, a hol ő és vele együtt azok, a kik a helyzet válságos voltát most már belátták, azt javasolták, hogy Várad felé hátrálva, Biharvármegyéből újabb csapatokat vegyenek magukhoz. Ámde a főbb tisztek nagyobb része, közöttük a két Mikes,⁴ Gaudi András, a székelyek és a zsoldoshadak kapitányai izgatottan követelték, hogy a fejedelem a csatát elfogadja. Sőt a valamennyi között legharcziasabb Gaudi András kijelentette, hogy egyszersmindenkorra leteszi a kardját, ha Rákóczy meghátrál.

A koczka tehát el volt vetve. Győzött a harcolni vágyók akarata s Rákóczy legalább most az egyszer elháríthatta magáról a felelősséget.

Mint hogy azonban azt a helyet, a hol táboroztak, a harcra alkalmatlannak találták, visszafordították a sereget Gyalu és

¹ U. o. 1894. 56. l.

² Csűrüllye, egykor Torda- most Tordaaranyos-vármegyéhez tartozó falu, Kolozsvártól dél-délnyugatra, légvonalban kb. 13 km távolságra fekszik.

³ *Bethlen*: i. m. II. 124.

⁴ Mihály és Kelemen.

Szászfenes közé, a hol május 22-én csakugyan csatára került a dolog.¹

★

A csatatér, a hol a most elmondandó események lejátszódtak, a Kis-Szamos völgyében, Szászfenes és Szászlóna között fekszik.² Éjszakon a kis Kis-Szamos határolja, mely Szászfenes közelében több ágban folydogált és folydogál ma is az ú. n. «Berek réten» át.³

A csatatér déli oldalán eléggé meredek, 100—150 méter relativ magasságú, részben erdős hegyek húzódnak végig, melyek közé a Fenespatak és a Rókapatak völgye nyúlik. A Rókapatak Szászlóna keleti végén torkollik a Fenespatakba, a mely innen a válaszütig a Szászlónáról Szászfenesre vezető út déli oldalán folyik; a hid közelében azután két ágra szakad. Az egyik ág egyenesen éjszakra tart,⁴ míg a másik a válaszütnél keletre fordulva, Szászfenes nyugati végén egyesül a Kis-Szamossal.⁵

Az egykorú leírásokból következtetve, a török és erdélyi sereget a nehezen átgázolható, szakadozottpartú, mocsaras, éjszakra tartó vízfolyás választotta el,⁶ de mindjárt azt is hozzátehetjük, hogy csak részben. A Fenespatak ugyanis — mint a vázlaton láthatjuk — Szászlónától a válaszütig délnyugatról éjszakkéltre folyik s ezen a darabon partjai is ellaposodván, sem irányánál, sem mélységénél és mederalakulásánál fogva nem

¹ *Acsády* szerint (Milleniumi tört. VII. 95. l.) Rákóczy Kolozsvárt akarta volna fedezni. Ez azonban lehetetlen, mert Szejadi éjszak felől közeledvén, Rákóczynak — Kolozsvárt fedezendő — a várostól éjszakra, nem pedig nyugatra kellett volna állania.

² Szászfenes—Szászlóna: 2·7 km.

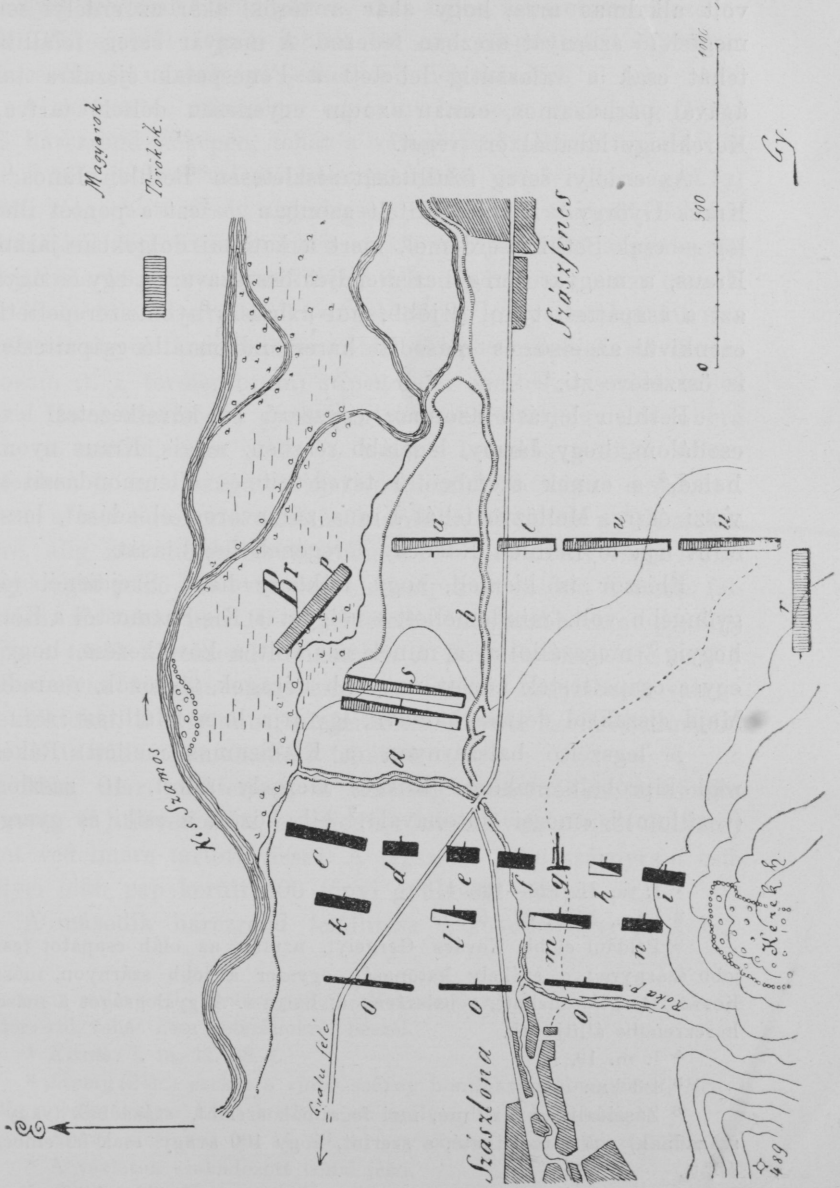
³ A vázlaton: *Br.*

⁴ A vázlaton: *a.* A részletes katonai térképen (1:75000) nincs meg, de az eredeti felvételen (1:25000) jól látható és mélysége (3 m) is fel van tüntetve.

⁵ A vázlaton: *b.*

⁶ «... contrarios exercitus fluviolus transitu difficilis interfuebat...» (*Bethlen*: i. m. II. 128.) — «Derweil aber ausserhalb der Szamos ein geringer aber mit hohem Ufer sumpfiger Fluss zwischen ihnen war...» (*Kraus*: i. m. II. 69.)

A százfenesi ütközet, 1660 május 22.
(A helyret vegyel 8. tájban.)

volt alkalmas arra, hogy akár a török, akár az erdélyi sereg megfelelő szárnyát arcban fedezze. A magyar sereg felállítása tehát csak a válaszütig lehetett a Fenespatak éjszakra tartó ágával párhuzamos, onnan azután egyenesen dél felé tartva, a Kerekhegy lábánál ért véget.

Az erdélyi sereg felállítását részletesen Bethlen János¹ és Kraus György² írja le. Hitelt azonban — ezt a pontot illetőleg — csak Bethlen érdemel, mert a katonai dolgokban járatlan Kraus, a magyar sereg harczrendjét összezavarva, egy és ugyanazt a csapattestet hol a jobb, hol a balszárnyon szerepelteti, s ezenkívül az első és második harczrendben álló csapattesteket is összetéveszti.³

Bethlen leírása azonban egyszerű és következetes lévén, csodálom, hogy Jármy, legalább részben, mégis Kraus nyomán halad,⁴ s ennek szembeötlő tévedéseit és ellenmondásait sem veszi észre. Mellőzve tehát Kraus zűrzavaros előadását, lássuk, mint írja le Bethlen Rákóczy seregének felállítását.

Először is kiemeli, hogy Rákóczy hada Szejdiénél jóval gyöngébb volt, mindamellett a völgyet a Kis-Szamostól a Kerekhegyig⁵ megszállotta, a minek azt volt a következése, hogy az egyes csapattestek között nagyobb hézagok, térközök, maradtak. Majd éjszokról dél felé haladva, így írja le a felállítást:

A legszélső balszárnyon (a Kis-Szamos mellett) Rákóczy régi kipróbált embere: Kovács Gergely állott, 10 zászlóalja (vexillum)⁶ «mezei katonával»,⁷ kik között a csiki és gyergyói

¹ I. m. II. 126—128. l.

² I. m. II. r. 67—69. l.

³ Például előbb Kovács Gergelyt, azután az oláh csapatot teszi a jobb szárnyra; a székely katonaság egyszer a jobb szárnyon, másszor Kovács Gergely mellett, a balszárnyon, harczol. A gyalogságot a második harczrendbe állítja stb.

⁴ I. m. 19. l.

⁵ 1·3 km.

⁶ Zászlóalja = vexillum, mai fogalmak szerint, századnak (vagy fél-századnak) volna mondható, a szerint, hogy 100 avagy csak 50 emberből állott.

⁷ A vázlaton C. — Jármy szerint Kovács ezrede «veterán magyar harczosokból» állott volna (i. h.), holott Bethlen: «Gregorius Kovats...

székelyek is voltak.¹ Tőle jobbra, azaz délre, a háromszéki székelyek (*d*), ezektől ismét jobbra az egy csapattestbe egyesített marossszéki és udvarhelyi székelyek² helyezkedtek el (*e*).

A számra és minőségre egyaránt közepes gyalogság (*f*) az első harcrend közepén, tehát a válaszút közelében foglalt helyet;³ tőle jobbra, valami halmon, nyolcz darab tábori ágyú (*g*) állott. Hogy a tüzérség a gyalogság jobb oldalára került, Bethlen előadásából nyilvánvaló, mert csakis így juthatott a gyalogság a felállítás közepére, éjszakra is, délre is három-három csapattest lévén tőle. De kitűnik ez abból is, hogy Bethlen közvetlenül az ágyúk megemlítése után ezeket mondja: «A dextra ipsorum (t. i. tormentorum) stipendiarii equites... erant collocati.» Ha a tüzérség a gyalogságtól éjszakra áll, úgy tőle jobbra csak ez utóbbi, nem pedig a zsoldos lovasság lehetett volna. Különbben is az országúttól éjszakra semmiféle olyan emelkedés nincs, a mit halomnak lehetne mondani, ellenben a válaszúttól délre, alig 200 méter távolságban, a 390 méter tengerszín feletti magasságot jelző rétegvonalat⁴ láthatjuk az eredeti katonai felvételen. Ez tehát már 10--12 méterrel magasabb, mint a völgy talpa a török harcrend vonalában. A Bethlen említette «colluculus» ilyen formán csakis ennek a lankás hegylábának valami jelentéktelen, a folytonos talajművelés folytán azóta alkalmasint már el is tűnt, kiemelkedése lehetett.

Mint már említettem, a tüzérség után délfelé, a zsoldos lovasság (*h*) következett, az ónodiak kivételével, a kiket Rákóczy saját védelmére tartott vissza. A legszélső jobb szárnyra a csűrüllyei oláh pap került 600 főnyi gyülevész néppel (*i*).⁵

A második harcrend felállítása a következő volt: A bal-

veteranus miles»-ről, Kraus pedig: «Kovacs Gergely... alter erfahrener Ritter»-ről, tehát nem veteránokról beszél.

¹ Kraus: i. m. II. 68. l.

² Jármly (i. h.) ezeket a «jobb szárny homlokvonalaiba» teszi, Kraus pedig a balszárnyra Lóna mellé, a mi nyilvánvaló képtelenség.

³ Kraus szerint (i. m. II. 69. l.) egy kevés német is volt közötté.

⁴ A vázlaton szakadozott vonal jelzi.

⁵ Bethlen és Kraus szerint (i. h.) «rablókkal» («prædonibus» ill. «raubern»).

szárnyon a váradiak ¹ (*k*), tőlük jobbra az udvari csapatok (*l*) állottak, azután pedig az ónodi lovasság ² következett (*m*), míg az első harcrend jobb szárnya mögé az erdélyi vármegyék katonaságát állították (*n*).

Mint látjuk, az első harcrendben hét, a másodikban négy csapattest állott, ezek tehát alkalmasint nem az első harcrend csapattesteire fedeztek, hanem úgy voltak elhelyezve, a mint azt a mellékelt vázlat mutatja.

Rákóczy és az ónodi lovasság a tűzérség mögött foglalt helyet, a mit különben Kraus is említ. Természetes, hogy Rákóczy olyan helyet választott magának, a honnan a völgyet áttekinthette, a mi azonban a 4—5 méterrel mélyebben fekvő válaszfaltól nem lett volna lehetséges.

Hogy az erdélyi sereg nagyobbnak lássék, mint a mekkora volt, Rákóczy az összes markotányosokat, lovászokat, fuvarosokat stb. a második harcrend mögé állította (*o*), hogy azok — legalább távolról — rendes katonaság látszatát keltsék.

A felállítás hosszúsága, miután Rákóczy serege csak a völgy talpát szállotta meg, legfeljebb 1300 méterre rugott.

Hány emberből állott Rákóczy serege? Pontosan nem tudjuk megállapítani. Jármý ³ 6000 főre becsüli. Bethlen szerint ⁴ Kovács ezrede és az ónodi lovasság egyaránt 10—10 zászlóalj-ból (vexillum), az oláh csapat pedig 600 főből állott. Kraus szerint ⁵ Kovács ezrede 1000 főből, vexillumonkint tehát 100 emberből alakult, a mi megfelel a régi magyar hadszervezetnek. ⁶ A váradi csapatot 500, az oláh csapatot 600 főre teszi. Figyelembevéve a harctér szélességét és Bethlen azon állítását, hogy a harcmezőbe fejlődött csapattestek között nagyobb térközök maradtak, továbbá azt a körülményt is, hogy az immár három év óta folyó háborúskodás a fegyverfoghatók számát alaposan megcsappantotta: a többi — itt nem említett — csapattestet

¹ Kraus szerint (i. m. 69.) 500 fő.

² 10 vexillum.

³ I. h.

⁴ I. m. II. 127. l.

⁵ I. m. II. 68. l.

⁶ Takáts Sándor: «A magyar gyalogság megalakulása» 74. l.

sem tehetjük átlag 500 (a tűzérseget 100—120) főnél erősebbre. Jármű számítása tehát alkalmasint közel jár a valósághoz.¹

Lássuk már most a török sereg felállítását:

Bethlen és Kraus szerint Szejdi — eddigelé példátlan esetenként — összes gyalogságát a sereg két szárnyára helyezte (*p*, *r*),² a mely, a rendes kaptától eltérő intézkedés ugyancsak meglepte az egykorúakat. Pedig nagyon egyszerű oka volt és azt mutatta, hogy Szejdinek a terep kihasználására sokkal jobb szeme volt, mint Rákóczynak. A török sereg jobb- és balszárnyára tett gyalogság feladata ugyanis az volt, hogy egyrészt a Szamoson átkelve, a túlsó part csallitjain és ligetein át, másrészt pedig a Szászlóna melletti magaslatok felől Rákóczy seregének oldalába és hátába törjön.³ Világos, hogy a gyalogság mind a két oldalon könnyebben haladhatott, mint a lovasság, s miután a megkerülő mozdulatok aránylag rövidek voltak, időveszteségről alig lehetett szó.

A Kis-Szamos és a magaslatok között tehát csak lovasság és tűzérseget maradt, a következő felállításban:

Szejdi Hussein basát 20 lovasszázaddal előre tolta, még pedig — mint az a leírásokból kitűnik — a szászfenes-gyalui országúttól éjszakra, azaz a magyar balszárny ellen (*s*). A többi lovasság, a melyet a völgy alig-alig volt képes befogadni, nagyobb térközök nélkül, egyetlen harcrendbe lőn tömörítve (*u*). Maga Szejdi testőresapataival s Boldvai bihari lovasságával, ennek a harcrendnek közepetáján helyezkedett el (*t*). A lovasság — kezdetben — mind a két szárnyon érintkezett a gyalogsággal.⁴

¹ Forrásainkból azt is lehetne következtetni, hogy az oláh csapat kivételével, az erdélyiek összes gyalogsága az első harcrend közepén foglalt helyet, a többi csapattest pedig — a tűzérseget leszámítva — lovas lett volna. *Bethlen* azonban csak a zsoldos lovasságot (*h*) és az ónodi ezredet (*m*) jelöli meg határozottan mint lovas csapattestet. Ezenkívül az udvari csapatot (*l*) «turma»-nak nevezi, a mi pedig csakis lovasságra alkalmazható. Ilyenformán a 11 csapattest közül csak hatról tudjuk bizonyosan, hogy melyik fegyvernemhez tartozott.

² «peditatum omnem inaudito antea apud nos exemplo in duo exercitus dividit cornua.» (*Bethlen*: i. m. II. 126. l.)

³ *Bethlen és Kraus*: i. h.

⁴ *Bethlen*: i. m. II. 126., 127. l.

Hol volt a törökök tüzérsége? Az idézett források egyike sem mondja meg, valamint hogy azt sem tudjuk meg belőlük, hogy a török sereg mekkora volt. Szalárdi szerint¹ Szejdi hada Rákóczyénál négyszerte volt erősebb, tehát 24—25 ezer főből állott volna. Ez azonban nem valószínű. Szejdi útja ugyanis be nem hódolt területen vezetvén át: kétségtelen, hogy nemcsak az elfoglalt pocsaji és somlyai várak, hanem más fontos pontoknak megszállására is csapatokat kellett visszahagynia, a mely erővesztéseget a hozzá csatlakozott biharvármegyei lovasság alig pótolhatta.

Így tehát annak a 25 ezer főnyi seregnek, a melyet Szejdi, Bethlen szerint a főnlaki táborba gyűjtött, csak egy része harcolhatott Szászfenesnél.

Az a terület, a melyet a török sereg a harc előtt elfoglalt, körülbelül 1300 méter széles, de ennek egyrészét is, mint tudjuk, eleinte a gyalogság vette igénybe. Tudjuk azt is, hogy Hussein — talán 2000 lovasra tehető — 20 századát leszámítva, az összes lovasság a völgy talpán, még pedig egyetlen harcrendben helyezkedett el. Miután pedig a lovasság zömének is úgy kellett állania, hogy mozgása és harczalakzatba való fejlődése akadályozva ne legyen: annak erejét 8000 főnél többre alig tehetjük. Ehhez Hussein lovasságát és — mondjuk — 4—5 ezer gyalogost hozzáadva, még mindig csak 15,000 főnyi állományt kapunk.

Magát a csatát, Bethlenen és Krauson kívül, Szalárdi is elbeszéli,² de részleteket inkább csak Rákóczy megsebesüléséről közöl. Leírása, ott a hol nem az általánosságok keretén belül mozog, a helyzettel és a terepviszonyokkal nem egyeztethető össze. Ellenben úgy az ütközet megkezdésének időpontjára, mint a harc tartósságára, továbbá Rákóczy megsebesülésére vonatkozólag is, Kemény János 1660 május 29-én kelt levele³ tartalmaz használható adatokat.

Mielőtt az ütközet leírásába fognék, meg akarom jó előre

¹ *Szalárdi*: i. m. 507. l.

² I. m. 506—508. l.

³ *Tört. Társ.* 1880. 582., 583. l.

említeni, hogy a küzdelem — nemcsak Kemény határozott állítása szerint, hanem Bethlen és Kraus leírásából következtetve is — hamarosan véget ért. *Órákig tartó viaskodásról szó sem lehetett.*¹ A döntés azonnal bekövetkezett, mikélyt az oldal-támadásra, illetőleg megkerülésre kiküldött janicsárok a magyar sereg két szárnyát és hátát megrohanták.

A támadást, reggel 8 óra tájban,² Hussein kezdette meg a magyar sereg balszárnya ellen.

Tudva azt, hogy a Fenespatak medre épen itt volt legnehezebben átgázolható, talán különösnek fogjuk találni, hogy Szejdi épen ennek a kellemetlen akadálnak indítja neki lovasságát, s nem a jobb szárnyat támadja meg, a melyet pedig sem árok, sem másféle akadály nem fedezett.

Behatóbban vizsgálva a dolgot, rájövünk, hogy itt is azoknak a cselvetéseknek egyikéről van szó, a melyet a törökök lépten-nyomon alkalmaztak, s a mely, mint a következés igazolta, most is nagyon jól bevált. Szejdinek eszébe sem jutott, hogy a támadást a magyar balszárny ellen erőszakolja. Hussein feladata csak az volt, hogy azt biztos állásából a patak túlsó (jobb) partjára csalja át.

Rákóczy, látva, hogy a török lovasság a patakon csak nagy ügygyel-bajjal vergődik keresztül, ezt a látszólag kedvező pillanatot felhasználva, Kovács Gergelyt ellentámadásra indította. Ez sikerült is, s a törökök hamarosan a jobb partra húzódtak vissza. A küzdelem láttára a székelyek is megindultak, de a patakon nem tudván vagy nem mervén átkelni, egyideig csak farkasszemét néztek a törökkel. A harc tehát itt megszűnt, mert a hátráló Hussein be akarta várni, míg a magyarok utána erednek.

Szejdi, hogy a magyar jobb szárnyat még a janicsárok megérkezése előtt lekösse, lovasságának egy részét a hegylábak mentén Szászlóna felé indította, a hol az legelőször is az oláh

¹ *Rónai-Horváth Jenő* szerint azonban: «Daczára a fejedelem hada csekély számának, a küzdelem hosszas volt.» («Magyar hadikronika» II. 203. l.)

² *Kemény* levele. i. h.

pap gyülelévész hadára bukkant. Ez a fegyelmezetlen csapat — a török lovasságot megpillantva — rögtön kereket oldott, ijed-
tében azonban a sereg mögé állított lovászokat és fuvarosokat
is ellenségnek nézván,¹ visszafordult s akarva—nem akarva össze-
ütközött a törökökkel, a kik a csapat legnagyobb részét le-
válták.²

Az oláhok közelében levő zsoldos lovasság s az erdélyi
vármegyék e mögött álló csapata még akkor nem futamodott
meg, bárha az oláh pap csapatának szétveretése őket is zavarba
hozta. A jobb szárny teljes felbomlása azonban nem rajtuk,
hanem azon múltott, hogy a török lovasság, a janicsárok meg-
érkezésére várván, egyelőre megállapodott.

A Szászlóna alatt történetekkel egyszerre³ az erdélyi sereg
balszárnyán is beállott a veszedelem. Kovács Gergely ugyanis,
nem gyanítván Hussein cselét, a váradi csapattal együtt a patak
jobb partjára kelt át s a hátráló törökök után nyomult.
Ezek azután a kedvező pillanatban visszafordultak s a derék-
hadból idekanyarodó lovasság segítségével, a magyar csapatok egy
részét bekerítették, másik részét pedig a patak jobb partján
Szászlóna felé üzték.

Ez utóbbiakra vonatkozhatnak Szalárdi azon szavai, hogy
a székelység «megnyomaték és ugyan megfutamtaték fel a völ-
gyön Oláh Fenes⁴ felé, úgy hogy többször meg sem fordíttat-
hatnék.»⁵ Kovács ezredében ugyanis, mint tudjuk, csiki és gyer-
gyói székelyek is voltak.

Rákóczy, a veszedelmet felismerve, Kovács segítségére sietett,

¹ Kraus: i. m. II. 69. l.

² Bethlen: i. m. II. 129. l. és Kraus: i. m. II. 70. l.

³ Bethlen: i. m. II. 129. l. és Kraus: i. m. II. 70. l.

⁴ A Fenespatak völgyében Szászlónától délre. A vázlaton nem
látható. Most Magyarfenesnek hívják. (*Földrajzi Közlemények* 1890.
490. l.)

⁵ Hogy az ütközetben jelen nem volt s a terepet nem ismerő Sza-
lárdi a szárnyakat összeeszeréli s a székelyeket a jobb szárnyra teszi, azon
nincs mit csodálkoznunk. Mint láttuk, Kraus is ugyanabba a hibába esik.
Régibb íróinknak topografiai meghatározásokhoz vajmi kevés érzékük volt,
állításaikat tehát nagyon óvatosan kell fogadnunk.

de az ónodi lovasság — Bethlen,¹ Kraus² és Szalárdi³ egyező leírása szerint — nem véve észre Rákóczy távozását, nem követte őt azonnal, s így történt, hogy a törökök közé csak kevesed-magával rontó fejedelem halálosan megsebesült.

Miután Rákóczy megsebesülésének helyéről és körülményeiről is sok szó esett már, szükségesnek tartom, hogy az általánosan elfogadott nézettől eltérő véleményemet meg is okoljam.

Történetíróink általában Szalárdi leírását⁴ követik, mely szerint a hátráló *jobb* szárnyra siető Rákóczy, a Fenespatakon átugratva, sisakját elveszítette, s így födetlen fővel rohant volna a törökökre, a kik kemény viaskodás közben négy sebet vágtak rajta.⁵

Szalárdi elbeszélése alapján, Rákóczy megsebesülésének színhelyét, a pataknak a válaszfut és Szászlóna közé eső szakaszán keresik legtöbben.

Nekem azonban más a véleményem. Rákóczy, mint tudjuk, a második harczrend déli felén, a tüzérség mögött állott ónodi lovasaival együtt. Kovács Gergely és a váradi csapat a sereg balszárnyára lévén állítva, támadásuk csakis a Kis-Szamos déli ága és a Fenespatak keletre tartó medre (*b*) között történhetett.

Hogy Rákóczy a derékhadtól különvált Kovács Gergely és a váradiak, nem pedig valamelyik a jobb szárnyon álló csapat megsegítésére sietett, azt Bethlen és Kraus határozottan állítja.⁶ A jobb szárnyon tehát nem volt mit keresnie.

¹ I. m. II. 130. l.

² I. m. II. 70., 71. l.

³ I. m. 508.

⁴ I. h.

⁵ *Jármý* szerint (i. m. 20. l.) Rákóczy, menekülés közben a patakon átugratva, vesztette volna el sisakját. Ez azonban lehetetlen, mert Rákóczy az őt körülfogó törökök közül egyedül nem szabadulhatott, s mire az ónodiak kivágták, már harczképtelen volt s nem hogy ugratni, hanem a maga erejéből lovon maradni sem tudott.

Nem szándékozom Szalárdi hitelességét kétségbevonni, csak megemlítem, hogy a patak átugratását és a sisak elvesztését sem Bethlen, sem Kemény, sem pedig a különben eléggé bőbeszédű s ilyen részletekkel szívesen foglalkozó Kraus nem említi.

⁶ «Dum hæc inter dextram Racocianorum sinistrumque Turcarum cornu gerentur, Hussain bassæ cum suis fugienti ac pæne perituro suc-

Rákóczy legkönnyebben úgy segíthette meg a jobbparton álló Kovács Gergelyt, ha az őt körülfogó törökök oldalába vagy hátába rontott, ez pedig szintén csak a patak jobbpartján volt lehetséges. Miután Rákóczy szükségképen ezen a parton állott, a Fenespatak keletretartó (*b*) ágán kellett átugratnia, hogy a bekerített magyar csapatokhoz férkőzzék.

Kemény szerint¹ azonban Rákóczy nem jutott el a patak túlsó partjára. Előbb ugyanis megpróbálta «megfordult seregeit téríteni» s csak miután látta, hogy azok nem hederitenek reá, indult «választott seregeivel» (vagyis az ónodiakkal) a küzdelembe. Mint már említettem, azok a magyar (székely) katonák, a kiket a törökök a patak jobbpartján be nem kerítettek, Szászlóna felé futottak, ott tudván csak könnyűszerrel a patakon átgázolni. Ezeket próbálta megállítani Rákóczy s ezeknek üldözőivel került szembe akkor, a midőn Kovács támogatására sietett. «Az üző ellenség, látván az succursust megtért» és valami árok-
nak szorulván, az ónodi lovasok közül kivált Rákóczy az itt hamarjában megrekedt török lovasok közé vegyült. Ez az «árok» csak a Fenespatak keletre tartó ága (*b*) lehetett. Rákóczy tehát, akár átugratott rajta akár nem, ennek a medernek közelében s alkalmasint a hidtől sem távol, sebesült meg.

Az ónodiak — véleményem szerint — nem maradhattak el messzire Rákóczytól, mert a magyarokat üző s fennebb már említett török lovascsapat, a fejedelem és néhány kísérelője látára, aligha fordult volna vissza. Rákóczy küzdelme csak néhány pillanatig tarthatott, s ha lovassága nincs elég közel hozzá, nem tudta volna őt még élve kiszabadítani.²

currit purpuratus Budensis, Gregorii Kovats ac Varadiensium cohortibus a toto exercitu seclusis circumventisque in orbem eas pugnare cogit. Quas princeps Racocius videns, extreme laborantes properat succurrere periculo.» (*Bethlen*: i. m. II. 129., 130. l.).

«Als des Kovats Gergely noht undt gefahr der Rakoczi ersehen ist er ihn eígenes perschon mit grosser Furi demselben zu eretten gerant...» (*Kraus*: i. m. II. 70.).

¹ Levele: i. h.

² Az a hely a hol az ónodi lovasság állott, a Fenespatak elágazásától valami 500 méter távol van. Rendes vágtában másfél percnyi út.

A küzdelem helyére érkező ónodi lovasság, csak a fejedelem kiszabadítására gondolván, Kovács Gergely megszorult csapatán mitsem segíthetett.

Mialatt a halálosan megsebesült Rákóczyt kivitték a harc-vonalból, azalatt a török gyalogság is megkerülte az erdélyiek mindkét szárnyát.

Lehetetlen részletesen megállapítanunk, mi történt még ettől a pillanattól fogva a magyar sereg teljes felbomlásáig; annyi azonban bizonyos, hogy a csapatok ellenállását nem Rákóczy balesetének híre bontotta meg,¹ mert ahhoz, hogy azt a sereg megtudhassa, nem volt már idő. A háromfelől megrohant erdélyi sereg — emberi dolog — egyszerre elveszítette a fejét. Az ellenállásnak vége volt, futott mindenki esze nélkül arra, a merre még egerutat sejtett s így a törököknek sem volt nehéz a menekülőket levágniok vagy összefogdosniok.

Az egész gyalogság ott maradt a csatatéren; egy részét levágták a törökök, másik részét a menekülő lovasság tiporta össze. Kovács Gergely, ezredének legnagyobb részével elesett, a váradiaktól is alig egynehányan menekültek meg. A nyolcz ágyú² és az egész málhásvonat a törökök kezébe került.

Szerencsére az üldözés csak Gyaluig tartott, mert különben Rákóczy is foglyul esett volna.³

A magyar sereg veszteségét még csak hozzávetőlegesen sem állapíthatjuk meg;⁴ mindenestre nagyon nagy lehetett, mert az oldalról és hátulról is támadó törökök a menekülést ugyan-csak megnehezítették.

¹ *Acsády* i. m. 96. l.

² A tüzérség — úgy látszik — nem játszott nagy szerepet az ütközetben; legalább az idézett források hallgatnak róla.

³ *Szalárdi*: i. m. 508. l. — Rákóczy jun. 7-én, hajnali egy órákor halt bele sebeibe Váradon.

⁴ «Die Zahl der Erschlagenen ist von keiner Part gewiss ausgesprochen worden —» (*Kraus*: i. m. II. 72. l.). *Jármy* (i. m. 21.) az esetetek számát háromezerre teszi, de a forrást, a honnan ezt az adatot vette, nem nevezi meg. — *Biharvármegye és Nagyvárad monografiájában* (514. l.) azt olvasom, hogy Rákóczy csak 350 lovast és 250 gyalogost veszített volna. A forrás itt sincs megnevezve.

Mint már a bevezetésben említettem, a harc nagyon rövid volt s azonnal eldőlt, mihelyt a törökök Rákóczy seregét megkerülték. *Mivel pedig a megkerülő csapatokat útközből senki fel nem tartóztatta, a csatatér maga nagyon szűk s a megkerüléshez szükséges út rövid volt:*¹ *a reggel nyolcz óra tájban kezdődött harcnak 1—1½ óra múlva alighanem vége szakadt.* Mert az, a mit itt egymásután mondtam el, a valóságban — legalább részben — egyszerre történt. Így például a jobb szárny szétveretése és Kovács ellentámadása, Rákóczy közbelépése és a sereg megkerülése — forrásaink szerint — csaknem ugyanazon időre esett.

Ha a katasztrófa okát kutatjuk, a törökök túlnyomó erején és sikerült eselén kívül, a magyar sereg ügyetlen felállításában találjuk meg azt.

Ha már a sereg balszárnyát a vízmosásszerű patakmeder mögé állították, nem lett volna szabad azt onnan — ellentámadás czimén — kimozdítani. Nagy hiba volt az is, hogy az annyira exponált jobbszárnyra épen a legkevesebbé megbízható csapatot állították, a mely rémült ide-oda futkosásával a többiek fejét is megzavarta.

Már az 1657. évi hadjárat megmutatta, hogy se maga Rákóczy nem tud hadat vezetni, se más ahhozértő embere nincs. Bethlen Gábor halála óta ezen a téren állandó és rohamos volt Erdélyben a hanyatlás, a mely talán leginkább Kemény János 1661. évi, elejétől végéig hátrálásból állott, vértelen hadjáratából tűnik ki.

Bizonyos, hogy ha a haditanácsban Rákóczy akarata győz s a sereg gyorsan visszavonulva Váradot eléri, Szejdi feladata sokkal nehezebb lett volna, mert a vár vivására nem volt felkészülve. Ámde ez — úgy véljük — Rákóczy balvégzetét csak késleltette, de el nem hárihatta volna.

GYALOKAY JENŐ
tűzér százados.

¹ A megkerülő csapatok, a vázlaton látható helyzettől a harc eldöntéséig, 2—2 kilométernél nagyobb útat aligha tettek meg.